

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יב, תשכ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בעלן

א

עמנואל אולסבנגר, שהלך זה מקרוב לעולמו, כמה כישרונות מצוינים נתלכדו בו, ובכללם כישרוננו של חוקר לשון, שהבשיל מכוחו של לימוד מכון, והוא נעזר בו בעירוב מאוזן יפה יפה של מידת התפעלות ומידת ספקנות, שמחויב בו דווקא מי שעומדת לו סגולת הזריזות בתחומה של ההמצאה החדה וההשערה הדקה, ואהבת החריפות עלולה לפתותו להתחטא בפני עצמו מתוך החזקת טובה יתרה לעצמו. משמו של עירוב זה ולשמו היה מתעורר בעצמו ומעורר אחרים להתחקות על שורשם של גילויי לשון, שעמימות מוצאם או גלגולם מתחננת דרשוננו. כדוגמה לדרכו, שעיקרה היה בבדיקתם של שימושי עם, אביא שני עניינים, שעוררני עליהם באחרית ימיו.

עניין ראשון הוא הביטוי נח מיט זיבן גרייזן [= נוח בשבעה שיבושים], המתפרש ברגיל כשם דבר של בורות, ושניתנו לו כמה וכמה ביאורים, אבל לא נמצא שינסה לבאר תיבת גרייזן כשחוק־פפל גם לשון שיבוש, טעות, גם לשון זקן, איש שיבה, באופן שעניין זיבן גרייזן הוא בחינת שבעה זקנים, שכמותם כשבעה חכמים, המאכלסים, כנודע, אגדה ומשל. לשמע השערתו זו, שלא ביקשה להיראות אלא כהשערה, לא היה בידי לסייעו הרבה — שהרי כמה מיני שבעה אתה מוצא ואין נח בכללם, כגון שבעה הרועים, או שבעה שאין הרימה שולטת בהם, וכדומה. אמת, נח הוא מכלל שבעה שנולדו מהולים — לפניו אדם הראשון ובנו שת, ואחריו יעקב אבינו ויוסף הצדיק ומשה רבנו ואיוב התם והישר — אך זקנה נקבעת לא בשעת הלידה, אלא

בשעת המיתה; ואם למיתה — הרי נח אין לשון
 שבעה ניתן לתלות בו, אלא על פי המדרש האומר, כי כמותו,
 ככל שנאמר בו תמים, השלים שנותיו למידת שבוע. כללו
 של דבר, השערה שבית אחיזתה רפוי, ומי שיש בידו לאששה
 — יבורך.

עניין אחרון הוא הביטוי בעלן, בעלנות, המצוי בעיקר
 בידיש, אך השחיל את עצמו, בייחוד בדור האחרון, לתוך
 העברית, גם בעל פה גם בכתב, אליעזר בן יהודה מגדירו
 על דרך "נהוג בפי העם", כפי שנוהגים בביטוי, שרישומו
 בספרות קלוש, מה שאין כן בפי העם. ובאמת, אף באגירה
 אחרונה, כמילונו של יעקב כנעני, כל הדוגמאות ללשון בעלן
 — אחת והיא של ש"י עגנון ללשון בעלנים, אחת והיא של
 א' שלונסקי ללשון בעלנית, אחת והיא של ח' הזו ללשון
 בעלנות, אחת והיא של א' בן-יהודה — מראות שימושם העברי
 שבכתב בחינת עסק צעיר למדיי. והנה אולסבנגר הקשה
 קושיה: מה אירע לו לביטוי זה, שבטל לגבו הכלל הנוהג
 בשכמותו בהגיה הליטאית, דהיינו שאומרים: יַעֲקֹב = jajnkef,
 טַעֲנָה = tajne, מַעֲשֵׂה = majsə, בַּשְׂעָתָה = bosajto, מַאֲמֵר
 = majmer, בַּאֲשֶׁר = bajšer, וְכֵן דַּאֲגָה [= דַּאֲגָה] = dajge, שְׂאֵלָה
 = [שְׂאֵלָה] = šajle, וכדומה; ואין הוגים בַּעֲלָן = bajlən, אלא
 balən; ולא בעלנים — bajlonəm, אלא balonəm; ילא בעלנות
 — bajlonəs, אלא balonəs. 1

והוא לא הסתפק בקושיה, אלא ניסה גם בתירוצה,
 והיא: עיקר התיבה אינה בַּעֲלָן, אלא בַּעֲלָן, שכמותה כתיבת

1. וכן בנספח לספרו L'Chayim (ניו-יורק 1949) בערכו:
 . balones, h. idea, fancy

בְּלַעַיִשׁ לַהֵם בֵּית אַב בַּלְשׁוֹן, וְהוֹרָאתָן אַחַת — יְסוּדָה
לְהִיטוֹת לְזַלִּילָהּ וְסַבִּיאָה, וְהַתַּפְתְּחוּתָהּ לְצַד הַגְּדֵרְתָם
שֶׁל מִינֵי לְהִיטוֹת שׁוֹנִיִּם. אֵין צְרִיךְ לֹמַר, כִּי תִירוּצוּ — אִם
מִשְׁעַנְתּוֹ מִשְׁעַנַּת — עֲשׂוּי לְסַלֵּק אֶת הַקּוּשִׁי לְבֹאֵר בַּעֲלָן עַל
פִּי בַעַל, כְּמִי שֶׁמִּבְקֵשׁ לְהִיּוֹת בְּעַל שֶׁל אֹו עַל מִשְׁהוֹ, כְּשֶׁם
שֶׁהוּא עֲשׂוּי לְסַלֵּק אֶת הַקּוּשִׁיָּה מִצַּד הַהִגִּיָּה הַלִּיטְאִית.

ב

וְהִנֵּה אַעִיר עֵתָה מֵה שֶׁכֶּבֶר הַעִירוֹתִי לְבַעַל הַהִשְׁעָרָה,
כִּי כִבֵּר נִמְצָא מִי שֶׁקִּדְמוֹ, אִלֵּא שֶׁהַעֲדוֹת עַל כֵּךְ מִקּוֹטְעַת.
בְּרוּךְ צוֹקֶרְמָן מִסְפֵּר בּוֹיכְרוֹנוֹתָיו עַל הַמְשׁוֹרֵר יְהוֹאֵשׁ, כִּי פַעַם
אַחַת בִּיקֵר אֶצְלוֹ וְאָמַר לוֹ הַמְשׁוֹרֵר בְּאִיזָה עֲנִיָּין, שֶׁלֹּא יִצְפֶּה
כִּי יִהְיוּ בַעֲלָנִים עַל הַסְּחֹרָה שְׁלוֹ, וּבִמְרוּצַת הַשִּׁיחָה הַתַּחֲקָה
עַל שׁוֹרֵשׁ הַמְּלָה בַעֲלָנִים, שֶׁהִשְׁתַּמֵּשׁ בָּהּ, הָאִם מִקּוֹרָה בַּעֲלָן
אוּ בַלְעָן («גִּשְׁרִי», שְׁנָה ג', חוֹב' 1, נִיסָן תִּשְׁי"ז). וְנִיתָן לְשַׁעֲרָה,
כִּי אִף הוּא יִצָּא מִלְּפָנֵי הַקּוּשִׁיָּה שֶׁל הַהִגִּיָּה הַלִּיטְאִית, שֶׁהַכֹּלֵל
שֶׁלָּהּ פֶּסַח עַל תִּיבָה זֹו. וְרֹאיוֹ שְׁנֹזְכוֹר, כִּי הִיא אִמְנָם מִקְפִּידָה
עַל כֵּךְ, עַד שֶׁנִּדְרַשׁ כְּחוֹמֵר לִיצְנוּת, וּמְרוֹב הַדּוֹגְמָאוֹת נְבוֹר
אַחַת: חַיִּים שֶׁסְּקִין מִבִּיא בְּשֵׁמוֹ שֶׁל הַמְּגִיד הַגְּרוֹדְנָאִי (אַבּוֹ
שֶׁל הַמְשׁוֹרֵר ב"י בִּיאֵלוֹסְטוֹצְקִי) שֶׁדְּרַשׁ «אִמּוֹר מַעֲטָ וְעֵשָׂה
הַרְבֵּה» — וְעֵסֶט הָאֵבֶן אִסְךְ וְוִיִּסֶט [צַעֲנַעֲרֵלְעַךְ] («טָאָג מֵאַרְגַּעֲן
זְשׁוֹרְנָאֵל», גִּיל' 15376), כְּלוֹמֵר: יִהְיוּ לְךָ הַרְבֵּה [שְׁטֵרוֹת בְּנֵי
עֲשָׂרָן] לְבָנִים, לְלַמְדֵךְ שְׁקֵרָא: וְעֵשָׂה = vajsə. וְאִילוֹ בַּעֲלָן,
כְּאִילוֹ הַעִי"ן הַחֲטוּפָה וְהַפְתַּח שֶׁלְּפָנֶיהָ לֹא הָיוּ וְלֹא נִבְרָאוּ —
וְלֹא עוֹד, אוֹסִיף וְאַעִיר עַל סִימוּכִים בְּרוֹרִים לְכֵךְ: א"מ דִּיק

כותב בסיפור אחד: "גאר אמווייניגסטין קען זיך טרעפן איין
 באלין אויף אים וואס וועט אים חאפן פאר אַחתן — —
 אין זיין זיבצעהנטען יָאר האט זיך ווירקלך גיפונן איין
 באלין אויף אים" ("מאַטקע אונ הערשקע", ווילנא 1873,
 עמ' 19), כלומר: ככל המועט יודמן קופץ עליו, שיחטוף אותו
 כחתן — — בשנתו השבע עשרה נמצא באמת קופץ עליו.
 וכן בלשון רבים: "איך וואר דאן וויא צו זאגין אגוטער
 שטיפער וואר אויך איינער פון דיזע באַלאַניס" ("דיא איידלעלע
 ראכע", ווילנא 1875, עמ' 26); כלומר: אני שהייתי אז מאי
 דאיתמר בְּדַח טוב, הייתי גם בכלל הלהוטים האלה. מותר
 לשער, כי דיק לא הניח שורש עברי לתיבה, על כל פנים
 למדנו בבירור על הגייתה בפיו ובפי סביביו, ועיקרם עיירת
 מוצאו, זלווא, ועיר גידולו ומגוריו ועשייתו, ווילנא. אין
 צריך לומר, כי כך היה לימים הכתיב הפוניטי שנתקבל
 בברית המועצות ושנמשכו לו קצת סופרים מחוצה לה, וכן
 במילונם הרוסיידי של רוכקינד ושקליאר (מינסק 1940):
 באַלן, באַלאַניס (okhotnik (do čego-nibud'; אבל ראוי לזכור,
 כי שני דור לפניהם מביא י' דרייזין במילונו הרוסיידי
 (וורשה 1888) בערך okhotnik לא בעלן, אלא "בעלין, ליב
 האבר [= חובב], א יעגער [= צייד]". והלא דבר הוא.

ג

אבל בדרך כלל נהוג כתיב: בעלן ובניקודו בעלן,
 ונסתפק בדוגמה בולטת — ח"נ ביאליק פותח שירו היידי,
 שכותרתו שלושה כוכבים (די יודישע ביבליאטעק, בעריכת
 י"ל פרץ, חוב' ב' קראקא תרס"ד, עמ' 74):

כ' וואלט געווען א בעלן וויסען ווי וועט זיין מיין טויט?

ושיעורו: הייתי בעלן (=להוט) לדעת, איך יהי מותי.
הנוסח העברי של השיר הזה, שנכתב אחרי כשבע שנים, אינו פותח בשאלה-משאלה זאת, ואפילו היה פותח בה, ניתן לפקפק אם המשורר היה מכשיר תיבת בעלן בשיר הזה (אף שהכשיר תיבת שנורר, שמקורה לעז, בשיר אחר². על כל פנים ניקודו של בעלן משייכו לשורש בעל, גם אם הקישור אינו סביר כפי שנדמה בדוגמאות של זימונים דרך מקרה בעלמא, כגון בשירו של שמ"ר ("לחיים אידין") בעניין בתולה זקנה, שהייתה לפנים יפה וגירשה את השדכנים מפניה —

איצט ווען זי דערזעט אן אונפארהייראטן מאן

מאכט זי מיט די ליפן,

קיינער וויל אויף איר קיין בעלן ניט זיין,

נעמט זי זיך צום זופן —

נו פרעג איך אייך אליין זאל זי טרינקן צו ניין,

ס'איז דאך אויף איר א צער-בעלי-חיים —

כלומר: עתה כשהיא רואה גבר פנוי, היא מניעה

שפתיה, איש אינו רוצה להיות בעלן עליה, הריהי מתחילה

לגמוע, הריני שואלכם, התשתה או לא, הרי עליה צער בעלי

חיים. וכדומה, י' באשוויס בסיפורו ("פריידע"): "קיין בעלניס

אויף איר לייב האט זי, ווייזט אויס, שוין ניט געהאט",

2. וראה שימוש במירכאות באותה שנה עצמה (במכתבו

כ"ה סיוון תרס"ד, איגרות, כרך א', עמ' רכ"ב): "ואעפ"כ "בעלן"

אני לדעתי כיצד בני אדם נצטננו פתאום אחרי ההתלהבות והקדחת — —"

כלומר: שוב לא היו לה, כנראה, בעלנים על בשרה. וביותר
וואלף מרקור ("די וועלט איז כעלעם", בואינוס-איירס, תש"ך,
עמ' 180): ווייל יעדער אשה אי באשערט, אז זי זאל זיך
באַמאַנען / א בעלן איז אין כעלעם אויף יעדער זי פֿאַראַנען",
כלומר: יען כל אישה נועד לה כי תיבעל, [= תהיה לאיש],
בעלן מצוי בחלם על כל היא [= פלונית, נקבה].

וכו ראה ישראל קאפלאן, המספר בעניין תגובת
עיירה להצעת חידושים בה (בנק-עם, חדר מתוקן, לימוד לעז
וחשבון): "עושה חדשות בעל מלחמות — פירסטו איין נייעסן
ביסטו דער בעלן אויף מחלוקתן" ("אויפן שטעטלשן שליאך",
די גאלדענע קייט, חוב' 38, 1960, עמ' 197); כלומר: עושה
חדשות בעל מלחמות, אם אתה מנהיג חידושים אתה בעלן
(להוט, בהול) על מיני מחלוקת. ופיקאנטיות מיוחדת מצויה
בשימושו של חיים ליברמן: "און שיינע געזאנגען האָבן אויך
די גנבים און די גולנים און די תלינים. און עס האָט זיך
געפונען א מעלאדיע א בעלנית זיך צו פארן מיטן האָרסט
וועסל ליד. אזא זונה!" ("די שטימע פון טאַל", ניו-יורק, ת"ש
עמ' 326); כלומר: זמירות נאות יש גם לגנבים ולגולנים
ולתלינים, ונמצאה מנגינה בעלנית להזדווג לשיר-הורסט-ווסל,
זונה כזאת.

ודין להזכיר, כי היה עמעום במתן זכות אורח לתיבה
שלנו בעברית הכתובה, וכביאליק כן ר' בנימין מעטר אותה
במרכאות בכתבו על יהושע ברזולי: "ואם אחרי גמר הסדר
נמצאו "בעלנים" ללכת אל "הכותל" היה הוא מוכן ומזומן
לכך" ("כנסת חכמים", תשכ"א, עמ' 271). מה שאין כן ש"י
עגנון הכותב: "בבקשה ממך אמור לי מה מצאת באותם

הספרים שאתה מקפח בהם את ימִיך. בעלן הייתי והצצתי, סיפורי מעשיות של חסידים" («בנערינו ובוקנינו», תרצ"א, עמ' קמה); «אמר לו בעל החשבונות מעלתו מחייך בי. ואני אומר לו שהניח מעותיו על קרן הצבי. — אמר רבי דוד חס לו לאותו צדיק שלא יעמוד בדיבורו. — שיפסף בעל החשבונות אצבעותיו כאדם שמונה מעות ואמר בעלן הייתי למנות המעות שיחזיר" («האדומים החמים», בשובה ונחת, תרצה, עמ' קלז). ונזכור כי הביטוי משולב בדבר שיחה, שהיה בידיש.

ועתה להשערות של אולסבנגר בעלן — בעלן — בַּלְע — הרי לחיזוקו ניתן לומר, כי תיבת בַּלְע, שהיא הקדומה, הייתה מצויה בידיש ואולי אפילו בדיבורה, ועל כל פנים מסתייע בה ר' אליה בחור בשירו «המבדיל» (1541), וכבר העירנו על כך מאקס וויינרייך³: «ווען ער איז גאר א גראַסר בלע/דאָ מיט איז ער זיך גאַנץ מכלה/עד האט א ברודער דער איז א גלח». לאמור שיעור הגייתו הייתה bale, אך שאלה היא, אם הייתה מצויה בידיש המדוברת גם בַּלְעוֹת, וראה ספר חסידים סי' ר"ד (מהדורת ר' ראובן מרגליות): «אם ראית שהמיר לא מפני זנות ולא מפני בלעות, דע כי הוא אבותיו עסקו בהשבעות ובמעשה שדים» (ואולי לא מקרה הוא צימודו של בַּלְע וְגַלח בכתב הפלסתר של ר' אליה בחור — כמין קיימא לך, שַבְּלְעוֹת שכנתו של שְׂמֵד). ושאלת

3. בני הי"ת ובני חיי"ת באשכנז — הבעיה ומה היא באה

להשמיצנו, לשוננו, כרך כג, עמ' 87.

השאלות, אם בַּעֲלוֹת או בלענות יצאו מחזקתן הראשונה ונעשו כנוי ללהיטות שענייניה שונים ביותר, כדרך שמצינו בשימוש של בעלן, בעלנית, בעלנות ושפעת דוגמותיו. ואם מצינו בדור אחרון יוצא מן הכלל, הרי כדרכו אינו בא אלא לאשרו, וביותר שניתן לפרנס גם אותו — כי אם יצחק יצחק («הנס בעמק יזרעאל») כותב:

חָרוץ מָאד בְּעַל מוֹשֶׁךְ / אֵינוּ בּוֹעֵט אֶף לֹא נוֹשֶׁךְ

וַיֵּעַן כִּי הוּא הָיָה בְּלֵעַן / נִקְרָא בְּפִי כָל "אַכְלָן"

— הרי המדובר הוא בסוס זולל, ואפילו אם מנחם דורמן כותב: "על חטאי אודה: גם אני בלען לספרים" («משא» שנה ו', גל' 3), הרי הצורה היא אמנם כדרך בעלן ל... אבל המשמע הוא בלען של... ומשמעו כבליעת ספרים ממש.

ה

מכל מקום הקושיה בעניין הפסיחה, שפסחה ההגייה הליטאית על הכלל שלה, במקומה עומדת והיא מתחזקת מכוח הטענה, מה נשתנתה צורת בַּעֲלוֹן, ההגויה balen, מצורת בַּעֲלָה [=בַּעֲלָה] ההגויה bajlo, עד שנעשתה חריזה מצויה לצורת לַיְלָה = lajlo, והיא חריזה שדבקה גם בשאינם בני ליטא, אך הריחו אוויר הגייתה; וכן ח"ג ביאליק, הנעזר בחריזה זו, כשם שהוא נעזר בחברתה: מעלה = majlo, לילה = ⁴lajlo.

4. ודין להעיר, כי מבחינה זו אין הבדל בין מַעֲלָה ובין מַעֲלָה, והניקוד המצוי נוהג כאילו שתיהן העי"ן שבהן בחטף, כשם שהוא מנקד בַּעֲלָה (אף שאין במקרא אלא בַּעֲלָה).